

Георгій Папакін

**КРИМСЬКА (СХІДНА) ВІЙНА 1853–1856 рр.
НА СТОРІНКАХ ІТВАК:
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ**

Таврійська вчена архівна комісія була створена 1887 р. у Сімферополі – центрі тогочасної Таврійської губернії Російської імперії з метою описування архівних документів, пам'яток та іншого роду джерел з історії Криму, вжиття заходів до їх збереження, впорядкування архівної справи, заснування Історичного архіву, а також дослідження кримських старожитностей. Практично одночасно був заснований і друкований орган згаданої комісії під назвою “Известия Таврической ученой архивной комиссии” для публікації протоколів самої комісії та повідомлень її членів про свої наукові дослідження¹. Перші томи ІТВАК дійсно здебільшого містили протоколи засідань вченої архівної комісії, але вже скоро такий бюлетень перетворився на повноцінний науковий журнал археографічно-джерелознавчої тематики з відповідними жанровими і тематичними розділами. У ньому вміщувалися наукові статті, добірки документів, їхні описи, інформація про інші пам'ятки, археологічні знахідки тощо.

Від часу ганебної для Російської імперії Кримської (Східної) війни 1853–1856 років, основні військові дії другого етапу якої точилися саме на півострові, минуло кілька десятиліть. Здавалося б, такі недавні події не могли притягнути до себе значну увагу вчених, які зібралися в комісії. Адже історія Кримського півострову та його мешканців, враховуючи античну добу, була довгою і різноманітною, надзвичайно цікавою для дослідників попередніх століть. Ці віддалені події закономірно посіли основне місце на сторінках “Известий Таврической ученой архивной комиссии”. Натомість враження від нищівної поразки російської армії, втрати морської фортеці – Севастополя, Чорноморського флоту були надто гіркими й свіжими, щоб привернути увагу місцевих дослідників. До того ж відомо, що процес “героїзації” Кримської війни розпочався лише на початку ХХ ст. Саме тоді на тлі чергової військової поразки Російської імперії, цього разу у війні з Японією, надумали героїзувати минуле. Відбулися бучні святкування 300-річчя звільнення Москви від поляків, 200-річчя Полтавської битви, 100-річчя Бородини та ін. Найближчим таким ювілеєм стало 50-річчя оборони Севастополя.

¹ Див.: *ИТВАК* 1 (2-ое изд., Симферополь 1897) 19.

Незважаючи на це, проблеми Кримської поразки все ж таки знайшли своє відображення на сторінках ІТВАК. Метою цієї статті є виявити і проаналізувати такі публікації, назвати їх авторів, розкрити зміст, з'ясувати джерельну чи археографічну цінність. Це тим більш важливо, що в єдиній на сьогодні спеціальній праці про ІТВАК, підготовленої Л. Шаріповою (передмові до відповідного бібліографічного покажчика), така тематика навіть не згадана².

Одразу слід підкреслити жанрове розмаїття згаданих матеріалів, присвячених Кримській війні. Їхній перелік відкривається невеликою добіркою листів з приватного архіву, уміщеною у 22-му томі ІТВАК (1895), а найбільшою є повноформатне документальне дослідження А. Маркевича про Таврійську губернію під час війни, видана як 37-й том “Известий” 1905 року. Втім, не варто думати, що лише чергові ювілеї привертали увагу авторів ІТВАК, адже і між 40-ю та 50-ю річницями від початку Кримської війни, і після них ця тематика також з'являлася на сторінках “Известий”.

Найпершою публікацією (до 40-ї річниці початку облоги Севастополя) стала подана землевласником П. Давидовим добірка 15 листів та фрагментів з них, отриманих батьками упорядника від управителя його родинного маєтку Саблі поблизу Сімферополя Я. Дахнова восени 1854 – навесні 1856 років, що походили з фамільного архіву упорядника³. Зміст їх напрочуд цікавий і подає загалом незвичайну картину подій тієї доби. Автор листів у передмові названий “человеком простым, необразованным”, який походив з міщан. Разом з тим зазначено, що він “обладал большим умом, даром слова, наблюдательностью, находчивостью и распорядительностью”. Я. Дахнов не був обізнаним у військовій справі, хід бойових дій викладав за чутками, здебільше неточно, що стало приводом для вилучення таких сюжетів з публікації. Натомість його спостережливе око помічало багато побутових фактів і непарадних подій, які можна назвати знаковими для тієї війни.

Насамперед слід зазначити, що автор листів відчував себе російським патріотом і з гордістю писав уже в першому листі: “Полки каждый день переходят чрез Симферополь; умильтельно смотришь, что они идут с такими веселыми физиогномиями, как будто не на брань, а на пир!”.

² [Л. Шаріпова] *Передмова*, Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931). Бібліогр. покажчик, укл. Л. Шаріпова, К. 1994, с. 5–28.

³ *Письма управляющего именем Сабли Симферопольского уезда Якова Дахнова, писанные во время Восточной войны 1854–1856 г.*, ИТУАК 22 (1895) 118–125.

Це не завадило йому помітити інші факти, зокрема, чисельну і якісну перевагу неприятеля (повідомляє про це з чуток), зростання антиросійських настроїв серед корінного кримськотатарського населення: "...татар на сторону неприятелей перешло до 2-х тысяч; один мурзак, два с волостей головы, и один чиновник из греков". 12 вересня він повідомляє: "Теперь мы в крайней опасности; татары волнуются и смеются над русскими". Ще за кілька днів: "... татары более и более волнуются, весь Евпаторийский и часть Перекопского уезда отложились на сторону неприятелей; помещиков грабят, скот отгоняют в Евпаторию (которую занял паша со своим войском) для продовольствия неприятелей, с Тарханкутской экономии князя Воронцова татары отбили более 10 тыс. овец, множество рогатого скота, и все отогнали неприятелям; везде находят разное самодельное холодное оружие..." (очевидно, саморобні списи, виготовлені зі сільськогосподарського реманенту). Серед містян так саме відзначалися антиурядові настрої: втеча губернатора В. Пестеля зі Сімферополя "ознаменована с некоторых домов ругательствами и в насмешку криком ура!".

Загалом ця паніка, що охопила губернський центр 10 вересня 1854 р. після висадки десанту військ антиросійської коаліції, описана в яскравих тонах: "Тут было зрелище ужасное; народ в замешательстве бегал, искал подвод, состоятельные выезжали, бедные поднимали руки к небу и горько плакали. В 6 часов губернатор с отрядом солдат выехал по дороге на Чонгарский мост (Перекопская в опасности). Не доезжая Чуюнчи, я выходил на курган и смотрел: на 18-верстном продолжении вся дорога была покрыта в две и три линии экипажами, подводами конными, воловыми, и пешими. Губернатор тащился вместе с обозом и его окружала прекрасная полиция". Згодом, коли з'ясувалося, що жодних підстав для такої поспішної евакуації не було, всі повернулися до губернського центру.

Я. Дахнов зафіксував багато інших картин Кримської війни: тяжкий стан і надзвичайну кількість пораних, високу смертність серед них; зростання дорожнечі й разом з тим труднощі в реалізації врожаю; вимушене послаблення панщини (до одного дня на тиждень), мобілізацію селян на транспортні роботи тощо. Проте найяскравіші у своїй наївності і фотографічній точності були його спостереження під час поїздки "за границю" – на окуповану військами альянтів територію навколо Севастополя. Це сталося вже після підписання капітуляції Росії в березні 1856 р.: "Проехавши мост, мы ехали по прекрасному шоссе, по обе стороны коего лагеря, украшенные посаженными соснами, и палисадник с клумбами, засеянными уже цветами. Приехавши в Кады-Кой, в первый

раз увидел я сухопутные пароходы и удивился мудрости человеческой! Железные дороги от Балаклавы устроены: в Камышевую бухту, и Байдарскую долину, по которым летают ряды вагонов; с Кады-Коя к вечеру доехали в Георгиевский монастырь, там с душевной радостью увидел все в полном порядке (только буря, бывшая 2 ноября, оставила разрушительные следы на некоторых строениях). Богослужению не делалось ни малейшего препятствия, молились так же как у нас о победе врагов России, поставлен охранный караул, монахам выдается достаточное содержание, и все они здоровы”. Так само широко, як і відсутністю переслідувань монахів чи технічним новинкам Європи, автор заскочений великою кількістю трактирів, магазинів та яток, які торгували дешевою рибою, овочами, зеленню, а найбільше станом ворожого війська: “солдаты всех наций чисты, здоровы; на лицах изображается довольство и свобода (одни турки представляются в жалком положении). Наши солдаты по сравнению их мученики”. У цілому згадана добірка була підготовлена непрофесійно, без дотримання найелементарніших норм археографії (вилучені на розсуд упорядника місця навіть не позначено), не наводилися відомості про загальну кількість листів такого змісту і яку частину подано для публікації. Проте зі змістовного боку вона стала певним явищем, що документально засвідчувало не парадно-офіційну, а соціально-побутову історію Кримської війни.

Саме в такому непарадному контексті відбувалося висвітлення перебігу Кримської війни на півострові також практично у всіх наступних публікаціях на сторінках ІТВАК. Найбільшою за обсягом стала розвідка А. Маркевича про Таврійську губернію у війні, побудована повністю на документах канцелярії Таврійського цивільного губернатора, яка існувала раніше, а також спеціально створеної в 1854–1856 роках Тимчасової канцелярії військового губернатора м. Севастополя і Таврійського цивільного губернатора. Всього було опрацьовано більш як тисяча справ за ці роки, які в комплексі малюють стан Криму під час війни⁴.

На відміну від попередньої згадана публікація, здійснена управителем справ, згодом головою ТВАК, відомим істориком-краєзнавцем, підготовлена професійно, на високому камерально-едиційному рівні. Незважаючи на описовий характер викладу матеріалу, це розвідка стала справжньою і повноформатною джерелознавчою працею. Всі згадувані документи були ранжовані за визначеною тематикою, в середині цих тематичних

⁴ А. Маркевич, *Таврическая губерния во время Крымской войны. По архивным материалам*, ИТУАК 37 (1905) 260 с.

груп – за хронологією. Вони склали 16 розділів: від передісторії військових дій у Криму (створення загрози десанту, висадка супротивника в Євпаторії) до ліквідації наслідків війни (відновлення адміністрації в зоні, що перебувала в окупації, виплата компенсацій, покарання винних у зловживаннях). Головне місце зі зрозумілих причин зайняло висвітлення проблем запліля: постачання продовольства, фуражу, товарів, збереження казенного майна, комунікацій, вивезення та лікування поранених і хворих, добровільної допомоги з боку населення, настроїв населення і боротьби з ворожим впливом тощо. Разом з тим, оскільки основу публікації склали документи губернської канцелярії, спеціально було відбито і питання долі діловодних архівів під час військових дій (переміщення, евакуація, втрати тощо). А. Маркевич у короткій передмові наголошував на новизні порушеної ним теми: “Состояние Тавриды в течение Крымской войны, деятельность местных правительственных и общественных учреждений и частных лиц в это тяжелое время представляют большой интерес и мало еще обследованы в сочинениях, посвященных изложению событий Крымской войны”.

За свідченням джерел губернської канцелярії, спроби висадки десанту антиросійської коаліції здійснювалися 15 квітня 1854 р. в Євпаторії, 1 червня – у Тедрі (пограбовано бременське торгове судно, що сиділо на міліні з 1853 р.), 3 червня – знову в Євпаторії (захоплене цивільне судно) та ін. Усі ці події викликали паніку серед місцевого населення та адміністраторів, примусили останніх до вивезення архівів, цінних паперів та грошей. Губернатор В. Пестель порушив перед головнокомандувачем князем А. Меншиковим проблему відсутності в губернському центрі гарнізонних військ, окрім одного батальйону піхоти.

Висадка військ антиросійської коаліції на півострів у паперах губернської канцелярії відбилася досить ґрунтовно. Наведені свідчення про появу ворожого флоту під Євпаторією 1 вересня, висадку 3 вересня парламентарів, які “подали заявление на имя коменданта, заведывавшего слабосильной командой, что так как г. Евпатория беззащитен, то они объявляют жителям, что не причинят ему какого-либо вреда, и за все будут уплачивать звонкой монетой, но имеют вступить в город и занять для квартирования своими войсками”. Наявна поліцейська та цивільна адміністрація терміново залишили місто, того ж дня зайнятого військами альянтів без бою. Зафіксовані й подальші висадки супротивника вздовж узбережжя восени-взимку 1854/1855 років, які мали здебільшого розвідувально-постачальницький зміст. Факти нищення майна, пограбування

казенних складів, великих маєтків та окремих мешканців солдатами коаліції, що згадувалися в донесеннях місцевих урядовців, потребують верифікації: чи не списували вони на противника власні крадіжки.

Оскільки впродовж 70 років російського панування на півострові імперська влада здійснювала активну колонізаційну політику, населення Криму стало ще більш строкатим і поліконфесійним, ніж раніше. Крім татар, ногайців, вірменів, греків, караїмів, євреїв, там оселилися православні росіяни, українці та болгары, цілі окремі релігійні групи: меноніти (голландські та німецькі колоністи), молокани (російські сектанти). Більшість з них перебувала в напружених стосунках з царською адміністрацією, зокрема, з проблем несення військової служби. Опрацьовані А. Маркевичем документи губернської канцелярії засвідчили наявність певних остраху адміністрації й бажання продемонструвати позірну єдність усього населення перед військовою загрозою. 12 травня 1854 р. губернатор Пестель писав головнокомандувачу: “Считаю приятнейшим для себя долгом донести до сведения Вашей Светлости, что жители всех мест, через которые проходили войска, забыв различное свое происхождение, слились в единую русскую семью для встречи, провода и угощения. Дворянство, купечество, граждане, государственные крестьяне, русские, ногайцы, колонисты-немцы побеждали друг друга избытком радушия и готовности содействовать к удобнейшему следованию войск. Смею думать, что Таврическая губерния, несмотря на свою разноплеменность, и в этом случае, как во всех других, где дело идет о любви и преданности к престолу и Отечеству, не отстала от чисто-русских губерний России”. Така заспокійлива заява була далека від справжніх поглядів і реальної ситуації на півострові.

Усвідомлюючи свою невелику популярність у корінного населення, царська адміністрація ще до початку військових дій запланувала превентивні заходи щодо ненадійних жителів. Найпідозрілиших татар та ногайців хотіли виселити до Курської губернії. Згодом так і робилося, причому губернатор Пестель писав курському колезі в супровідному листі: “Многосложность и поспешность правительственных распоряжений не позволяют вникать в подробности тех обвинений, за которые иные татары берутся под арест, а потому я распорядился, чтоб все подвергающиеся аресту татары были пересылаемы с первым этапом через Херсон в Курск для употребления – татары простолюдины на казенных работах, а лица духовного и дворянского происхождения содержались бы на гауптвахтах”. Іншими словами, губернатор санкціонував висилання абсолютно

невинних людей лише за національною ознакою, тільки за підозрою, не вникаючи в суть звинувачень. Навіть біженці-татари не були в небезпеці. Так, коли 500–800 мешканців Євпаторійського повіту прибули до Бахчисараю, російський головнокомандувач А. Меншиков наказав виселити їх подалі від зони військових дій, вважаючи, що там зібралось до 50 тис. небезпечних татар. Практикувалися превентивні арешти представників татарської еліти: Султана Гірей Чолбашева, Нада Джан-Гірея, Осман-Гірея, Османа бєя Кекутського, Мурзи Темирші Бараганського, Сеїта Смаїл Еффенді та ін. Усього до Курська було вислано більше 100 осіб, у Катеринославській в'язниці утримувалося 80 виселених з Криму, причому 29 – взагалі без пояснення причин висилки. Вводилася звична для імперської практики система заручництва: “Почетнейшие люди каждой деревни давали поручительства за свои общества и подписки в том, что будут иметь бдительный и строгий надзор за своими единоверцами, чтобы в их деревнях спокойствие не было нарушаемо, с тем, чтобы если кого-либо заметят в дурном поведении, то тотчас же обязываются донести об этом до сведения полицейской власти”. Після ворожого десанту за наказами російських командувачів було застосовано і переселення татар Євпаторійського та Феодосійського повітів, підозрілих осіб, іноземців з узбережжя вглиб півострова. Туди ж відганяли худобу, що належала татарам; у них проводилися обшуки, реквізиції зброї. Характерно, що всі відібрані 142 рушниць, 26 рушничних стволів, 7 пістолетів, за результатами повоєнного обслідування, було визнано несправними.

Така репресивна політика місцевої адміністрації викликала відповідну реакцію. Вже з перших днів вересня 1854 р. було зафіксовано хвилювання серед татар, які, за відомостями губернської канцелярії, допомагали неприятелию як провідники, забезпечували його продовольством і фуражем, чинили спротив російській адміністрації. Причому виступи проти російської адміністрації розпочалися ще до висадки десанту антиросійської коаліції. Дворянський засідатель Комаровський доносив, що 2 вересня 1854 р. в с. Карачорамола Євпаторійського повіту його затримав загін озброєних татар, які “говорили, что поступили на службу своему султану...”. Виступи євпаторійських татар (які здебільшого мали статус “державних селян”) набули масового характеру. Вони грабували маєтки росіян, забирали худобу, продовольчі запаси як для власного споживання, так і для неприятеля. До них приєдналися мешканці сусідніх повітів (Ялтинського, Сімферопольського).

Значна інформація з губернських архівів наводилася також з багатьох інших проблем, зокрема, розміщення поранених під час військових

дій, відведення для цих цілей приміщень у приватних і казенних будинках, утримання їх за рахунок громадських коштів, дотримання санітарного порядку, організація збирання пожертвувань на військові потреби та ін. Докладно описувалося виконання гужової повинності, що за відсутності залізничних шляхів сполучення лягла важким тягарем на все місцеве населення – від селян до дворян, купців і міщан. Зокрема, 1854 р. було використано для всіляких перевезень 347,5 тис. возів, 1855 – 349,45 тис. возів, 1856 – 124,8 тис. Не менш обтяжливими для місцевого населення стали військовий постій, нестача товарів повсякденного попиту тощо. Безліч проблем, відбитих у документах губернської канцелярії, було пов'язано навіть з наведенням по війні порядку на півострові, санітарним прибиранням місць постою військ, розташування шпиталів.

А. Маркевич подав також точні відомості щодо втрачених архівів: Євпаторійського поліцейського управління, євпаторійського повітового суду (загинув під час перевезення до Перекопу), Керч-Єнікальського градоначальництва, керченських “присутственных мест”. Особливих утрат від військових дій зазнали севастопольські архіви: севастопольського військового губернатора, магістрату, міського військового шпиталю. Інші архіви внаслідок багатьох перевезень теж утрачалися, приходили у безлад, потрапляли до непристосованих приміщень.

У цілому згадану працю можна вважати найдокладнішим і найповнішим дослідженням губернських архівів з історії Криму 1854–1856 років, здійснену 50 років по війні. Така камерально-археографічна розвідка всебічно висвітлила проблеми запілля Кримської війни, все те, чим жив півострів впродовж двох років військових дій. І сьогодні працю А. Маркевича можна вважати основним камеральним джерелом з означеної теми. Сучасні довідники, на жаль, подають дуже стислу інформацію про відповідні фонди Державного архіву в Автономній Республіці Крим та їхній зміст, а таку установу, як Тимчасову канцелярію військового губернатора м. Севастополя і Таврійського цивільного губернатора не згадано взагалі⁵.

Інші матеріали стосовно Кримської війни на сторінках ІТУАК були значно менші за обсягом і вузькими за тематикою. Можна відзначити публікацію “Отчета о деятельности Высочайше учрежденного под председательством Великого князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны” – офіційного звіту про відновлення пам'яток Севастополя, пов'язаних з 11-місячною

⁵ Див.: *Державний архів в Автономній Республіці Крим. Анотований реєстр описів*, т. 1: *Фонди дорадянського періоду*, Сімферополь 2007, 388 с.

обороною міста, що проводилося в рамках підготовки до 50-річчя Кримської війни (1904–1905). Матеріал був передрукований з “Правительственного вестника”⁶. Підсумком діяльності комітету стало завершення створення музею-панорами “Оборона Севастополя”, відновлення “наглядных очертаний оборонительной линии”, будівництво і відкриття морського кадетського корпусу. Все це будувалося на професійному підході до заснування комеморативних місць: “При посещении таких исторических мест, каждый, хоть сколько-нибудь знакомый с самим событием, старается на месте возобновить в своей памяти то, что здесь происходило, и с жадностью ищет следов исторического прошлого; теоретическое изучение самого события не дает такого ясного представления, как наглядный рассказ о нем на месте действий при указании каждого пункта борьбы. Такое знакомство представляет посетителю верную картину бывшего и позволяет сделать полную оценку увековечиваемому событию”. Згадаємо, що початком гучних святкувань знакових для Російської імперії історичних подій стало відзначення піввікового ювілею оборони Севастополя. Адже, на думку організаторів, мета їх полягала в тому, щоб “увековечить в памяти потомства событие, хотя и тяжелое по существу своему, но выказавшее перед всем светом ту мощь, нравственную силу и единство России, в которых заключается ее величие”. Нагадаємо, що перший повнометражний художній фільм у Росії був присвячений саме обороні Севастополя (1911). Тому абсолютно слухним видається думка відомого історика С. Плохія, що таким чином розпочалося творення історичного міфу про “город русской славы” – першого подібного імперського міфу, базованого на подіях, прив’язаних до неросійських етнічних земель, лише нещодавно завойованих Росією⁷.

До 50-річчя від початку Кримської (Східної) війни в 1904 році було випущено спеціальне число ІТВАК (№ 36), що містило три тематичні матеріали: спогади В. Ракова про Євпаторію, огляди джерел про жертви державних селян Криму, а також про навчальні заклади Таврійської губернії під час війни.

Перша публікація являла собою спогади тодішнього столоначальника Євпаторійського міського магістрату, місцевого землевласника В. Ракова⁸.

⁶ *Памяти Севастопольской обороны. Отчет о деятельности Высочайше учрежденного под председательством Великого князя Александра Михайловича Комитета по восстановлению памятников Севастопольской обороны*, ИТУАК 32–33 (1902) 129–138.

⁷ S. Plokhly, *The City of Glory: Sevastopol in Russian Historical Mythology*, *Journal of Contemporary History*, vol. 35, № 3 (July 2000) 377.

⁸ В. Раков, *Мои воспоминания о Евпатории в эпоху Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 1–36.

Сучасник та активний учасник подій у найближчому тилу окупованої Євпаторії описував як суспільні настрої, так і перебіг подій: прибуття ворожих кораблів, висадку десанту, поведінку татар, які склали переважну більшість населення повіту. В його очах кримські татари, за деяким винятком, були потенційними зрадниками. Але зрештою він мав зізнатися, що “наши татари во весь период Крымской войны не заслужили ни одного справедливого упрека”. Мемуарист позначив і соціальний аспект конфлікту: росіяни-кріпаки поміщика Стулли не підтримали його під час нападу татар, зберігаючи нейтралітет. З іншого боку, в мемуарах згадуються і каральні акції російської влади, коли донські казаки палили татарські села, нагаями карали їх мешканців. Від них дісталось і кріпакам пана Стулли, після чого “крестьяне стали очень послушны и беспрекословно угождали помещику”. Характерно, що автор спогадів найбільшим тогочасним ворогом уважав не турків чи татар, а місцевого урядника, хабарника, грабіжника і злодія, “таланти” якого яскраво розгорнулися в період війни. Згадувалися також інші місцеві мешканці (у тому числі поміщики), які не гребували захоплювати чуже майно, що залишалося без нагляду. Загалом спогади відкрили багато сторінок непарадної історії Кримської війни (мародерства, здирництва, протизаконних ревізій, боягузтва). На думку їх автора, Східна війна від початку не мала сенсу, бо розпочалася далеко від кордонів Росії й велася за незрозумілі цілі. Ситуація змінилася лише з перенесенням бойових дій на територію Російської імперії: “Ясно стало всем, что надо делать, что надо защищать отечество, отстоять свою землю, прогнать врага. Необходимость обороны стала всем понятна, и все, что мыслило и могло действовать в России, сосредоточилось на этой цели”. Підсумок ганебної війни став невтішним: “По окончании войны многим хозяевам пришлось начинать почти сызнова, обзаводиться скотом, сеном, зерном и прочим другим. Правда, война была на руку тем, кто ловил рыбу в мутной воде, но ведь это только усиливает темный фон картины общих тяжелых последствий войны”.

Як історичне джерело згадані спогади мають невелике значення, але в цілому подають правдиву картину життя повіту в період перебування іноземних військ в Євпаторії. Знаковими є ті сторінки мемуарів, що розповідають про національні і соціальні відносини, зловживання російських урядовців, страждання цивільних мешканців.

Наступна публікація ювілейного випуску ІТВАК була тематичним оглядом архіву Управління державними маєтностями Таврійської та Катеринославської губерній стосовно тих заходів, у яких віддзеркалилася участь державних селян у Кримській війні, зокрема, шляхова, подвірна, квартирна повинності, що впали на плечі цієї соціальної верстви. Основу

публікації, підготовленої активним членом ТВАК О. Романюком, склали відповіді на запитальник новоросійського та бессарабського генерал-губернатора А. Строганова, розісланого 10 квітня 1856 р.⁹ Статистичні відомості з цього запитальника подають відомості про загальну чисельність державних селян губернії (426 тис. осіб), з них перейшло на сторону ворога майже 30 тис. Загальна чисельність військ, які проходили через Крим, становила 450 тис. Для їх перевезення було задіяно в 1853 р. 115,2 тис. возів, 1854 – 357,52 тис., 1855– 405,7 тис. Кількісні показники наводилися за багатьма іншими параметрами, серед яких, зокрема, фігурували добровільні пожертви татарського і ногайського населення худобою, хлібом та іншими продуктами. На підставі всіх цих показників управитель Таврійської палати державного майна просив для державних селян певних послаблень (скасування невикладених податків, рекрутської повинності тощо). Але результати цього подання невідомі.

Останній огляд базувався на документах Сімферопольської гімназії¹⁰. За зізнанням автора, цей архів, “не особливо богатый содержанием”, завдяки тому, що директор губернської гімназії водночас був директором усіх середніх навчальних закладів Криму, має загальне значення. Висадка ворожого десанту в Криму призвела до згорання навчального процесу в гімназії, її евакуацію на материк. Навчання припинилося також у татарському відділенні гімназії. Її споруди було використано для розміщення поранених, а обслуга стала опікуватися ними. Аналогічна ситуація склалася також по інших навчальних закладах Бахчисарая, Керчі, Феодосії, Ялти, які всі припинили навчання. Його відновлення стало можливим лише 1856 р. Крім такого суто статистичного матеріалу, огляд фактично не подає інших відомостей. Його можна визнати малоінформаційним.

Завершує цикл документальних публікацій з історії Кримської війни на сторінках ІТВАК підготовлена А. Маркевичем добірка з чотирьох листів Л. Толстого з Криму, датованих 1854–1855 роками¹¹. Джерелом добірки став збірник листів письменника за 1848–1910 роки, підготовлений П. Сергієнком. Учасник оборони Севастополя, артилерійський підпоручник, майбутній великий російський письменник залишив значну творчу спадщину, пов’язану з Кримською війною. Крім прозового циклу “Севастопольские рассказы”, це два сатиричних вірша, стилізовані під солдатські пісні. Через

⁹ А. Романюк, *Жертвы государственных крестьян Таврической губернии во время Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 43–47.

¹⁰ Ф. Шпигель, *Учебные заведения Таврической губернии во время Крымской войны*, ИТУАК 36 (1904) 48–56.

¹¹ А. Маркевич, *Письма графа Л.Н. Толстого из Крыма 1854–1855 годов*, ИТУАК 45 (1911) 90–98.

них Л. Толстого позбавили заслуженої нагороди за участь в обороні Севастополя. Зрештою він змушений був залишити і військову службу.

Опубліковані в ІТВАК листи були адресовані брату Сергію (2), тітці Т. Єрголіній, редактору журналу “Отечественные записки” Н. Некрасову. У них йшлося, крім побутових і родинних сюжетів, насамперед про захоплення автора героїзмом російських солдатів. Цікавим стало порівняння французьких та англійських вояків (“молодец к молодцу”) з таким собі “маленьким, вшивым, сморщенным” російським піхотинцем, який, тим не менше, здатний на героїчні вчинки в нелюдських умовах. Активно обговорювалася ідея заснування спеціального військового журналу “с целью поддержать хороший дух в войске”. Основою публікацій такого журналу мали стати “подвиги храбрости, биографии и некрологи хороших людей и преимущественно из темненьких; военные рассказы, солдатские песни, популярные статьи об инженерном и артиллерийском искусстве и т. д.”. На жаль, такий журнал через різні причини не побачив світу, так як і більшість статей, обіцяних Н. Некрасову для публікації в “Отечественных записках”.

Оприлюднення добірки листів Л. Толстого слід уважати певним джерелознавчим явищем, яке не тільки свідчить про участь письменника в Кримській війні, але також презентує його погляди і плани того періоду, що певною мірою доповнюють іншу писемну спадщину митця.

Публікації про Крим у роки Східної війни 1853–1856 років займають відносно невелике місце у тематиці розвідок, оприлюднених на сторінках “Известий Таврической губернской архивной комиссии”. Але вони різноманітні за видами, охоплюють широкий спектр писемних пам’яток (від офіційних документів губернських архівів до джерел особового походження: спогади, листи). Якщо ж згадати офіційний звіт “Высочайшего комитета” з відновлення пам’ятників Севастопольської оборони, то йшлося також про речові пам’ятки, пам’ятники і комеморативні місця. Так само широким є коло авторів документів: губернатор, урядовці магістрату, військові, сільські господарі та ін. У цих публікаціях розкритий інформаційний потенціал значного пласту джерел з кримського життя згаданого періоду, пов’язаних у першу чергу з непарадною стороною війни, діяльністю цивільної адміністрації, тилових інституцій. Найбільше значення має, безперечно, праця А. Маркевича, яка і досі залишається найкращим камерально-археографічним дослідженням цієї тематики. Інші добірки й огляди, менші за обсягом і різні за фаховим рівнем оприлюднення джерел, так саме містять цінну джерельну інформацію про події на території півострову впродовж 1853–1856 років.